

Maquinària amb nom de dona. Estudi i documentació en perspectiva de gènere del fons industrial del Museu del Calçat i de la Pell

XVIII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS

doi: 10.3306/JELINCA.18.143

Sandra A. Rebassa Gelabert¹, Esperança Rosselló Hernández² i Catalina Ginard Esteva³.

1: Historiadora de l'art, gestora de patrimoni cultural i museòloga. sandra.rebassa@gmail.com

2: Historiadora de l'art, gestora cultural i auxiliar de biblioteca. erossello.b@gmail.com

3: Historiadora de l'art, gestora cultural i educadora de museu. catiginard@gmail.com

Paraules clau: indústria, museu, documentació, gestió de col·leccions, museologia, Mallorca.

Resum. *El Museu del Calçat i de la Pell compta amb un fons singular, entenen-se com l'única institució museística dedicada, en la seva totalitat, al patrimoni i la memòria industrial de les Illes Balears. No obstant això, en la discursiva general, manca una anàlisi detallada del paper que va tenir la dona obrera dins la indústria. A Mallorca, la història industrial des d'una perspectiva de gènere compta amb alguns estudis molt valuosos que permeten aproximar-se a la globalitat del fenomen. És gràcies a aquests que s'evidencia una manca d'investigació en la temàtica industrial des d'una perspectiva de gènere, i encara més quan es plasma al camp de l'estudi dels béns patrimonials conservats. En aquest sentit, l'article proposa visibilitzar i posar en valor el rol de la dona dins la indústria del calçat a Mallorca a través de l'estudi i la documentació dels béns mobles conservats al Museu del Calçat i de la Pell.*

Keywords: Industry, Museum, Documentation, Management of collections, Museology, Mallorca

Abstract. *The Footwear and Leather Museum has a unique collection. It is understood as the only institution which is entirely dedicated to the industrial heritage of the Balearic Islands. However, there isn't a detailed analysis of the women workers role's in the industry. Mallorca has some very valuable studies about industrial history from a gender perspective that allows to approach the whole phenomenon. However, there is a lack of research in the industrial subject from a gender perspective, and even more, when it is reflected in the heritage studies. In this way, the article proposes to make visible and emphasize the women role in the footwear mallorcan industry, through the study and documentation of the moveable cultural heritage preserved at the Footwear and Leather Museum.*

1. Justificació i objectius

El Museu del Calçat i de la Pell és l'única institució museística dedicada, en la seva totalitat, al patrimoni i memòria industrial de les Illes Balears. El fons custodiat és representatiu de l'evolució tecnològica que se succeí en les indústries vinculades al món del cuir, calçat i/o tèxtil. Però no només això, ja que tots els béns mobles industrials conservats compleixen un efecte mirall, són el reflex de la història industrial, social i econòmica de diferents períodes, representatius de la transformació social i obrera, així com de l'arquitectura industrial i l'urbanisme, entesos com espais de producció vinculats al seu contingut interior. És per aquest motiu que cal un estudi específic i complet de cada un d'aquests béns mobles, fet que permetrà i esdevindrà un coneixement més ampli de la història industrial de Mallorca. Altrament, l'article pretén ser una aportació a l'estudi de la història industrial en perspectiva de gènere a Mallorca, el qual es troba condicionat per una manca d'investigacions específiques que s'evidencien gràcies als cabdals estudis realitzats a l'illa, que en són els únics referents.

En aquest sentit, el present estudi compta amb una línia d'objectius molt clara, tant generals com específics. Per una banda, l'article pretén ser una aportació a la recerca en patrimoni industrial a l'illa de Mallorca, contribuir a visibilitzar el paper de les dones dins la indústria i posar en valor la seva tasca, i també difondre el fons patrimonial industrial conservat al Museu del Calçat i de la Pell. Amb tot això, es pretén, de manera més específica, analitzar els processos de producció de calçat en els quals les dones foren participants, que porta a estudiar els béns mobles industrials en perspectiva de gènere, així com contribuir amb l'estudi per a una futura i adequada catalogació del fons patrimonial existent al Museu del Calçat i de la Pell.

2. La indústria a Mallorca i la qüestió del gènere

És evident la limitació d'estudis històrics de gènere en qualsevol especialitat, i no menys en el cas de la història industrial a Mallorca.¹ El fet que no hi hagi nombrosos estudis² de gènere o que les dones no hagin estat incloses en la discursiva general històrica respon a un fet clau, que molt bé afirma Josep Fontana: “la integració dels exclosos en el relat general és encara un objectiu a assolir”; i és que les dones, juntament amb altres grups, es troben dins aquesta consideració.³ Expressió gens banal i amb moltes apreciacions al respecte que es reflecteix com a causa històrica del paper social atorgat a la dona al llarg de la història, així com de la intencionada repercussió que ha causat. En qualsevol cas, és un error⁴ pensar

1 Cal citar i agrair la ingent tasca realitzada per l'autora Joana Maria Escartín Bisbal pel que fa als estudis de gènere dins el món industrial mallorquí; en alguns casos acompanyada de l'autora Aina R. Serrano Espases. Es poden trobar altres aportacions importants, dins un estudi més general de la indústria a Mallorca, realitzades pels investigadors membres del Grup d'Estudis d'Història Econòmica de la UIB (ESTUHIST).

2 Es pot trobar una relació acurada dels estudis sobre la dona a Mallorca realitzat per Escartín a: *El quefer ocult: el mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870 – 1940)*. Documenta Balear: Palma, pp. 21-24. Vegeu una ampliació de la relació de publicacions a l'annex 1, motivada per la creixent recerca en estudis de gènere els darrers 15 anys.

3 Citat a: Escartín Bisbal, Joana Maria. 2001. *El quefer ocult: el mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870 – 1940)*. Documenta Balear: Palma, p. 19.

4 Abans de la visibilització massiva de les dones a la indústria, treballaven en altres sectors; des de la privacitat, a la llar o a la unitat productiva familiar (*domestic system*). Sempre han fet feina, tot i que no hi ha dades oficials que ho documentin verídicament, fet fomentat per la clandestinitat d'algunes de les feines que realitzaven, l'exclusió de les estadístiques oficials i, per tant, la invisibilitat que això ha causat, així com la redacció patriarcal de la història. Són nombrosos els autors i autores que analitzen aquesta situació a nivell nacional i internacional; Joan W. Scott (1984 i 1993), Maxine

que les dones s'incorporen al mercat laboral gràcies a la Revolució Industrial, sinó que la seva feina es torna visible.

2.1. El cas del calçat

La revolució industrial sorgida a Anglaterra al segle XVIII engloba un seguit de canvis econòmics, socials i tecnològics que es van estendre arreu del continent. A Mallorca també es van notar aquests canvis, encara que en menor mesura. Com assenyalen autors com Carles Manera⁵ i/o Miquel Pieras,⁶ la revolució industrial mallorquina es fonamenta en la petita indústria, en el petit obrador, en la coexistència d'ambdós; tot vinculat a les maquinàries i eines, i a la importància del treball femení i infantil, tan rellevant com la dels obrers a les fàbriques.

El desenvolupament tecnològic, la mecanització dels processos de producció, es va produir de manera tardana a Mallorca. Al llarg del segle XIX, en la indústria del calçat, persistien els petits tallers i obradors familiars organitzats sota un sistema gremial. L'evolució de la indústria del calçat –tot i compartir característiques amb el procés industrialitzador a l'illa– va presentar determinades singularitats com la diferent localització de les activitats productives (la Part Forana –Alaró, Binissalem, Lloseta, Lluçmajor, Inca– tengué un paper importantíssim en aquesta indústria) i/o una tardana mecanització i creació de grans centres productius.⁷ De fet, no va ser fins a principis del segle XX quan es produí la mecanització dels processos productius i començaren a sorgir les primeres fàbriques, en el sentit més britànic de la paraula. Aquest fet suposà, doncs, una tardana visibilització de les dones a les fàbriques, però no així als petits tallers i obradors, i/o de la tasca que realitzaven a la llar. Des dels seus inicis, la indústria sabatera es caracteritzà per un sistema manual de producció, complementat sovint amb el treball domiciliari i a escarada, que fou ocupat majoritàriament per mà d'obra femenina. Aquest fet es mantingué durant tot el segle XX, i tot i l'aparició i augment de grans centres fabrils amb la inclusió de dones obreres, la coexistència dels diferents llocs de treball femenins fou ben palesa. El procés d'industrialització i el paper de la dona dins aquest va íntimament lligat al rol que les dones tenien a la societat, un rol històricament relegat a un segon pla. El mateix ha passat amb les dones treballadores, una figura sempre present que no s'ha tengut en compte i que ha estat exclosa de les estadístiques oficials. La dona sempre ha treballat, ha realitzat tota mena d'activitats; primer dedicada a les tasques del camp, combinant-les amb les feines domèstiques i la cura de la família; algunes joves es dedicaven al sector secundari (filadores, modistes, orfebres, sabateres, entre d'altres), al sector serveis (cuidadores, alletadores, criades), etc. En aquest sentit, s'ha de considerar el treball de la dona com una peça clau de l'estructura social i econòmica; i com molt ben encertadament assenyalen Aina Serrano i Joana Maria Escartín, “d'una vegada per totes s'ha de desterrar la vella idea de l'adscripció d'aquesta a les tasques purament domèstiques i reproductives, quan precisament es té constància de tot el contrari.

Berg (1987), Carmen Sarasúa (1994), Anne Marie Sohn (2000), Joana Maria Escartín (1997/2001), per citar-ne alguns exemples.

5 Manera, Carles. 2001. *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Lleonard Muntaner Editor: Palma, p. 216.

6 Pieras, Miquel. 1994. “El procés d'industrialització i l'organització del temps en el treball”, a *Jornades d'Estudis Locals*, vol. I. Ajuntament d'Inca: Inca, pp. 117-127.

7 Per a una detallada evolució de la indústria sabatera a les Illes Balears, es poden consultar diferents fonts: José Antonio Miranda (1996), Miquel Àngel Marquès (1997), Joana Maria Escartín (2001), Carles Manera (2001), Carles Manera, dir. (2002), Joan Roca (2006), entre d'altres.

La dona, sense abandonar mai aquestes tasques domèstiques i reproductives, s'incorporà decididament al mercat laboral".⁸

Des de ben joves, les nines començaven a treballar i a aprendre una professió, decisió paternal que les ubicava en la custòdia i casa d'un mestre. Així ens ho relata Pere d'Alcàntara Peña, a finals del segle XIX, notant la importància del treball industrial a l'illa de Mallorca i la inclusió de les nines i futures dones, al món del treball: "Por lo general, a la edad de 12 años las colocan sus padres jornaleros, como aprendices en casa de una modista, de un sastre, de un zapatero, u otra industria en que se emplee el trabajo de la Mujer".⁹ Un altre exemple de la desviació cap a un treball industrial és el testimoni de Charles Toll Bidwell, que, a més, de documentar-ho, realitza un discurs i judici de superioritat característic de l'època envers el gènere femení treballador: "In recent years has diverted from agricultural and domestic pursuits a large portion of female labour, causing particularly a scarcity of household servants, and at the same time, it must be added, a notable decline in the morality of the class from which this labour is obtained".¹⁰ En la mateixa línia, segueix detallant la participació de les dones en indústries com la fabricació de veles o de teixits, indústries que tenen uns sous més baixos pel fet de destinar-se a dones treballadores. El discurs imperant de la domesticitat i inferioritat (sexista, en definitiva) procedent d'ideologies i retòriques morals i polítiques històriques, marcà unes fites socioeconòmiques que fixaren l'esdevenir de la història industrial i que s'allargaren durant el segle XX, moment en què es posà l'accent en el període de la dictadura franquista, i que ha anat perdurant així al llarg del temps i fins a l'actualitat.

L'ideal de la dona com a mare i "dona de", dedicada a l'àmbit domèstic, fora de la vida pública i amb una educació diferenciada, va aparèixer amb la nova societat burgesa i benestant, i trobà continuïtat amb les idees promulgades pel nacionalcatolicisme del període franquista i que encara ressonen a dia d'avui. És el que s'anomena *Ideologia de la domesticitat*, segons la qual el cicle de la vida laboral de la dona s'acaba quan aquesta es casa i té fills. A Espanya, la política franquista es va encarregar de defensar aquest missatge, que sempre anava acompanyat d'una necessitat imperant de protecció cap als més "dèbils": infants i dones. En podem veure un exemple al *Fuero del trabajo* (Decreto de 10-3-1938):

"El Estado se compromete a ejercer una acción constante y eficaz en defensa del trabajador, su vida y su trabajo. Limitará convenientemente la duración de la jornada para que no sea excesiva y otorgará al trabajo toda suerte de garantías de orden defensivo y humanitario. En especial prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y libertará a la mujer casada del taller y de la fábrica".¹¹

8 Serrano, Aina; Escartín, Joana Maria. 1997. "La dona i el món de la fàbrica a Mallorca", a *Dones a les Illes: treball, esplai i ensenyament (1895-1945)*, catàleg de l'exposició al Casal Balaguer del 2 al 27 d'abril de 1997. Conselleria de Presidència, Govern de les Illes Balears: Palma, p. 13.

9 Peña, Pere d'Alcàntara. 1887. *Comisión para el estudio de las cuestiones que interesan á (sic) la mejora ó (sic) bienestar de las clases obreras de la provincia de Las Baleares : memoria redactada por el socio de la misma Don Pedro de Alcántara Peña y Nicolau : aprobada en la junta general celebrada el 28 de noviembre de 1886 bajo la presidencia del señor Gobernador civil ; y copia del acta de esta junta*. Escuela-Tipográfica Provincial: Palma, p. 45.

10 Toll Bidwell, Charles. 1876. *The Balearic Islands*. Sampson Low, Marston, Searle & Rivington: London, p. 113.

11 BOE núm. 505, 10 de març de 1938, pp. 6.178-6.181.

En aquest sentit, i tal com ho indica Miquel Pieras,¹² els diversos estancaments del sector del calçat van afavorir que les primeres a abandonar les fàbriques fossin les dones, conseqüència directa de les polítiques promulgades per l'Estat. Seguint aquesta mateixa tendència ideològica i política estatal, es pot veure com la majoria de les dones que treballaven en la indústria del calçat,¹³ a Inca responien a un perfil d'edat molt homogeni: dones joves, moltes no casades, d'entre els 13 i els 24 anys. Aquesta dada és prou significativa si tenim en compte que, del total de les dones empleades en la indústria del calçat l'any 1950 (716), un 48,18 % s'han de situar dins la franja d'edat esmentada. A partir d'aquesta edat, la tendència de treballadores és a la baixa.

Arran de l'estudi de fonts escrites i orals,¹⁴ s'ha pogut constatar que les dones sabateres realitzaven diverses tasques, depenent del lloc de feina on duen a terme la seva tasca: fàbrica o taller. En el cas del taller –unitat productiva de petites dimensions, on s'unien el treball industrial i l'artesanal, i on l'economia col·laborativa, la dependència de la unitat familiar i la flexibilitat horària jugaven un paper primordial– les dones, sense importar la seva edat, realitzaven tasques molt variades que podien ser idèntiques a les que realitzaven els homes: ronyaven, trepaven, cosien la pell, repuntaven, feien els ullets, tallaven manualment les parts de la sabata, així com també participaven del procés de muntatge. Aquestes tasques eren òbviament combinades amb els quefers de la llar; una poliactivitat que sempre ha caracteritzat el gènere femení.

En canvi, al si de les fàbriques ens trobam amb una divisió del treball per sexes. La racionalització del procés de fabricació de calçat determinà unes tasques adients per a dones i d'altres per a homes. Les dones treballaven en determinades seccions: aparat i envasament eren les dues principals com a indicadors quantitius; mentre que també en podíem trobar en menor mesura algunes dones treballadores en les seccions de “finissatge” (acabat) i oficines.

Aquesta divisió per sexes de les tasques venia motivada per diverses idees. Scott fa referència a la mentalitat capitalista per justificar, en part, aquesta divisió. Per als empresaris, homes, dones i nins eren la força productiva, i dins d'aquest nou context en què imperava el capital, l'objectiu de l'empresari era abaratir els costos de producció per aconseguir una major rendibilitat del seu producte. Com que els sous dels infants i les dones eren molt inferiors als dels homes, s'intentava substituir la tasca d'aquests per la nova maquinària i, en el seu defecte, per dones i infants.¹⁵

Marx i Engels al seu *Manifest comunista* també fan referència a aquesta situació:

“La introducción de máquinas y la división del trabajo, despojando a la labor del obrero del carácter individual, le ha hecho perder todo

12 Pieras, Miquel. 2013. “La indústria del calçat el 1950 a Inca. Primeres dades numèriques”, a *Jornades d'Estudis Locals*, vol. XIV. Ajuntament d'Inca: Inca, pp. 120 i 125.

13 S'ha de recordar que aquestes xifres són dades oficials, la qual cosa indica que no es tracta del còmput total de dones treballadores en el sector del calçat.

14 Fonts escrites i orals han estat contrastades per tal d'obtenir una informació com més acurada millor, ja que s'ha de tenir en compte que les dades oficials impedeixen corroborar realment algunes de les tasques realitzades.

15 Els anys 70 del segle XIX, a la indústria del teixit i del calçat a Massachussets els fabricants varen experimentar un seguit de canvis en la divisió sexual del treball. Van substituir les taxes per fil, la qual cosa feia que transferissin el treball dels homes a les dones; i van introduir maquinària de tallar que usaven aquestes. En ambdós casos, els sous de les dones eren més baixos que els dels homes, per tant s'abaratien els costos de la producció. El treball de les dones va conduir a un canvi d'estratègia: va portar al desig d'incrementar l'eficàcia econòmica i retallar en despeses salarials, al mateix temps que es reclutava treballadors amb una menor educació. Scott, Joan W. 1993. “La mujer trabajadora en el siglo XIX” a Duby, G., and Perrot, M.; (dir.): *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 4. Taurus Ediciones, pp. 405-436.

atractivo. El productor resulta un simple apéndice de la máquina; no se exige de él sino la operación más simple, más monótona, más rápida. Por consecuencia, lo que cuesta hoy en día el obrero se reduce poco más o menos a los medios de sostenimiento de que tiene necesidad para vivir y perpetuar su raza. Según eso, el precio del trabajo, como el de toda mercancía, es igual a su coste de producción. Cuanto más sencillo resulta el trabajo más bajan los salarios”. Assenyalen, a més, que com més evolucionada és la indústria amb major facilitat la tasca dels homes es pot substituir pel treball de les dones i els infants: “Las distinciones de edad y sexo no tienen importancia social para la clase obrera. No hay más que instrumentos de trabajo, cuyo precio varía según la edad y el sexo”.¹⁶

Òbviament, aquest fet determinant suposà un problema social afegit per a la dona treballadora, sumat al baix salari que rebia: els homes van començar a veure les dones com una amenaça, i encapçalats per la ideologia de la domesticitat, van promulgar la creença que les dones no servien per fer certes feines i les van convertir en l'enemic a combatre. Un exemple el trobam en el testimoni que apareix al diari *El Obrero Balear* (fig. 1), en el qual es deixa constància de la presència de dones treballadores a diversos tallers de Porreres i Binissalem, fent referència a la pluralitat de les tasques que realitzaven, per un sou mínim i suposant una amenaça per al treball dels homes.

Según informes de algunas mujeres operarias en el arte del calzado del pueblo de Sancellas nos dicen que en este pueblo y en el de Binissalem y Porreras, hay varios talleres en que en alguno de ellos trabajan unas treinta a treinta y cuatro mujeres confeccionando, montando y hasta todas las operaciones que hace el hombre hasta el punto de pasa ferros, que decimos nosotros del arte.

Pues bien, estas mujeres trabajan a jornal por la suma de setenta y cinco a ochenta céntimos diarios, haciendo por esta cantidad de dinero de quince a veinte y cinco pares diarios en cuanto son claveteadas y en cuanto son cosidas de dos a tres zapatos por día.

Bueno pues, ¿y qué decís con eso, zapateros? (...).

Ahora bien: con lo dicho hay un factor muy malo que os hace la competencia, muy difícil de combatir; por de pronto, se ve un ejército que insensiblemente va quitando el trabajo de vuestras manos sin apercibirnos de él (...).

Bien pues, daos cuenta de esa explotación infame de que son víctimas las mujeres y a lo que están expuesta hacerlo con el tiempo y antes que tome proporciones sólidas, a robustecer vuestras filas reorganizándoos si necesario fuese y prepararse para combatir este fenómeno si no queréis ser arrollados al ejército del pauperismo.

Fig. 1. *El Obrero Balear*, núm. 124, 1903

Aquest cas serveix per plasmar certes qüestions alhora, fent èmfasi en la identificació de la dona com l'enemic a combatre, però també per documentar que les dones sabateres podien realitzar (i en alguns casos realitzaven) tot tipus de tasca (no comptabilitzada, generalment) en tallers de petites i mitjanes dimensions. En aquest cas, es detalla la tasca i/o acció de *passar ferros*, la qual s'ubica en la secció del muntatge de la sabata; tasques assimilades històricament a homes. Aquest fet ens remet a dos casos documentats a la ciutat d'Inca, sobre dones que

¹⁶ Marx, C. & Engels F. *Manifiesto Comunista* [en línia]. Ediciones elaleph.com. Disponible a web <http://www.elaleph.com/> [consulta: 10 novembre 2017]

assumiren un paper capdavanter en la indústria del calçat. Cal fer esment, en primer lloc (i per una qüestió estrictament cronològica), a la primera dona documentada que estigué al cap de la gerència o direcció d'una fàbrica de calçats: Francisca Aina Fluxà Rayó, filla de mestre Antoni Fluxà, a la qual donà una educació encaminada al treball administratiu de la fàbrica (treballava en les oficines) i per a, potser, una futura gerència.¹⁷ En la *Contribució industrial* de 1919, hi apareix el nom de Francisca Fluxà (i no el d'Antoni Fluxà Figuerola) com a contribuent (i per tant propietària) de la fàbrica de calçats Fluxà, que segons la matrícula comptava amb 50 operaris.¹⁸ Trobam un altre cas destacat a la ciutat d'Inca, a la fàbrica Gabriel Llobera Pujol. La relació nominal dels treballadors de la fàbrica ens indica una segmentació entre *Sección Masculina* i *Sección Femenina*, que denotava aquesta divisió del treball per sexe. Cal notar que a la *Sección Femenina* la majoria de llocs de feina que es detallen estan emplaçats a la secció d'aparat, envasament i oficina, a més de la indefinició de la resta de categories (*especialista* i *aprendiz*), que impedeix situar-les en una secció o una altra.¹⁹ Tot i això, és molt probable que les aprenents i les especialistes també ocupassin els seus llocs de feina en aquestes seccions. Però el que crida l'atenció és que una de les sabateres es trobava ubicada en la secció de muntatge: Francisca Rosselló Monroig, de 25 anys, treballava com a *Montadora 3ª* en la Fàbrica de Calçats Llobera. Es tracta de l'únic cas documentat (fins aleshores) d'una dona sabatera muntadora.²⁰

329	4	5	24	Steb	Colom	Nantolomb	Bufadores
330	4	5	24	Ribert	Jerrer	Pedris	id
331	4	6	51	Cayrol	Jerrer	Beurins	Falles con 50 operaris
332	4	6	51	Alvex		Francisca	Id id
333	4	6	51	Pujol	Nantolomb	Jote	Id id
334	4	6	51	Peladal	Estroiny	Mateu	Id id
335	4	6	51	Id	Id	Mateu	Id con 25 id
336	4	6	51	Gelabert	Beltran	Juan	id .. 27 id
337	4	6	51	Beltran	Namou	Antonia	id .. 20 id

Fig. 2. AHMI – *Contribució industrial*. Matrícula del 1919

3. Maquinària amb nom de dona. Estudi del patrimoni industrial mòble en clau de gènere

Una part rellevant del fons del Museu del Calçat i de la Pell és la col·lecció de béns mobles industrials. La selecció dels béns documentats en aquest article s'ha fet seguint el criteri del gènere. Com ja hem vist, les tasques al si de les fàbriques tenien aquesta diferència per sexes, per tant ens hem centrat en el processos en què intervenien les dones i en les màquines que elles utilitzaven. Cal fer esment, tot i no ser l'objectiu principal d'aquest article, del procés

17 Citat a Pieras, Miquel. "Dones d'Inca a la indústria del calçat i la pell" per al fullet de difusió amb motiu de la «XXXVIII Exposició Filatèlica Dijous Bo 2016». Ajuntament d'Inca – Associació Filatèlica d'Inca: Inca.

18 AHMI – *Contribució industrial*, 1919. Tarifa 4ª.

19 Cal notar que aquest fet es constata només a la Secció Femenina, mentre que a la Secció Masculina es detallen tots els llocs de feina i categories.

20 AHMI – *Relaciones nominales de los trabajadores a efectos del censo electoral para las próximas elecciones sindicales*, 1946.

industrial de producció de calçat, *a grosso modo*, per tal d'entendre millor l'estructura i la ubicació de la dona sabatera dins l'entramat de la fàbrica:

Patronatge	Tall	Aparat	Muntatge	Acabat	Envasament
Elaboració del disseny i creació dels patrons	Selecció de pell i tall dels patrons	Rebaixat, trepat i picat de pell. Unió i cosida del tall (<i>corte</i>)	Fabricació de la sola. Cosida i muntatge del tall amb la sola i el taló	Acabament de la sabata, poliment i brunyiment del calçat	Enllestiment i envasament del calçat dins la capsa

Fig. 3. Procés de fabricació mecànica de calçat

Les dones són presents sobretot a la secció de l'aparat, treballant juntament amb els dissenyadors i patronistes, ja que són elles les que han de repuntar els models; si aquests no estan ben realitzats, no s'arribarà a un bon producte. També són predominantment presents a la secció d'envasament, i en menor mesura a la del "finissatge" (acabat). Es tracta de les parts del procés que requereixen, potser, més cura pel treball, més minució (cosa que no significa que no el puguin realitzar homes). Les seccions anteriors queden molt més difoses si es parla de tallers artesanals o semi-mecanitzats de menors dimensions, on els treballadors i/o treballadores podien arribar a realitzar el procés complet de fabricació de la sabata. Cal notar també que moltes dones foren relegades al treball domiciliari (amb tot el que això suposava: poliactivitat, cura de la llar, cura dels infants, descontrol dels horaris, economia submergida), com s'ha comentat anteriorment, en el moment en què el sector sofrí estancaments. Aquest treball domiciliari consistia a dur a terme les tasques relatives de la secció d'aparat, però a les cases; era una manera d'externalitzar part de la producció, per tal d'abaratar costos en la seva fase final. Segons testimonis orals, tenien un funcionament molt racional i organitzat: des de la fàbrica el *marxando* portava els patrons de pell a treballar a l'encarregada de la *roda*;²¹ l'encarregada de la *roda* repartia a altres dones treballadores la tasca a realitzar, amb un nombre quantificat de parells i amb especificacions determinades quant a termini i de fabricació; finalment, eren recollides i portades de nou a la fàbrica, on prosseguia el procés normalitzat de fabricació.

3.1. Màquina de repuntar Singer

La màquina de repuntar²² s'utilitza al procés de l'aparat, i serveix per cosir els talls de la sabata o de la bota que cobreixen l'empenya o part superior del peu i els dits. També es pot fer servir per treballar amb pell lleugera o de pes mitjà.

La màquina que ens ocupa és de la marca Singer, i el model és Classe 18. Disposa d'un cos amb base cilíndrica (1) i una roda que serveix per equilibrar-la (2). Concretament, la màquina que es custodïa al Museu del Calçat i de la Pell i que analitzam en aquest article es correspon amb el model 18.2, tal com indica la placa (3), i està pensat per a treballadors esquerrans. Disposa d'una agulla (4) i

21 En el cas que fos un taller o una fàbrica de menors dimensions, i per tant la demanda de repuntar els talls no fos tan elevada, el nombre de dones que hi treballaven es reduïa -així com la *roda*-; podent ser només una dona treballadora l'encarregada de dur a terme el cosit de tots els talls.

22 Cast.: *máquina de coser*. Eng: *Sewing machine*.

una llançadora de bec llarg (6) que serveix per inserir el fil dins la calada, un rodet prensador (5) i una alimentació de gota a devora l'agulla. A damunt del cos, s'hi situa la bobina per al fil (7) i a l'extrem veim la roda o politja (8) que feia funcionar la màquina, connectada amb el pedal. La base cilíndrica té 5,08 cm de diàmetre i 25,4 de llarg, des de l'agulla fins a la base del braç.

Fig. 4. Màquina de repuntar SINGER 18.2. Instructions for using and adjusting Singer sewing Machines of Class 28. The Singer Manufacturin.

Degut que no es coneix la data en què la peça va arribar a Inca, ens basam en les que el model va ser realitzat per parlar del context industrial. A l'inici del segle XX es va viure un progressiu desenvolupament de la indústria sabatera, aleshores organitzada sota un sistema gremial i de producció artesanal. Progressivament s'anaren introduint màquines a les fàbriques, encara que en aquests primers anys es tractava de maquinària auxiliar destinada a la producció semimanual de la sabata, com la màquina de repuntar que ens ocupa.

Singer Manufacturing Company és una empresa de fabricació de maquinària de cosir americana fundada el 1851 per Isaac Merrit Singer, qui va patentar una màquina de repuntar i la va fundar.²³ En realitat, Isaac M. Singer no va ser l'inventor de la màquina de repuntar, sinó que només hi va realitzar una sèrie de millores, com la inclusió de l'agulla recta i el moviment que l'accionava verticalment, que van resultar fonamentals per a la popularització d'aquesta màquina.

El 1855 l'empresa s'expandí i arribà al mercat europeu convertida en la primera empresa mundial en el camp de la costura a màquina. La seva primera seu s'establí a París, i el 1856 s'obrí una segona seu a Escòcia. Cinc anys després la producció i els beneficis de l'empresa a Europa superaven els generats als EUA. El 1890 el 80 % de les màquines de repuntar que es venien al món eren fabricades per Singer.

Pel que fa a Mallorca, sabem que el 1880-1890 ja hi havia una tenda de màquines de repuntar Singer a Palma, i que aquesta repartia mercaderia i oferia servei tècnic als diferents pobles de Mallorca, entre els quals Inca.

²³ El 1963 es va canviar el nom de l'empresa per The Singer Company.

Fig. 5. Publicitat de la tenda Singer al carrer de Jaume II de Palma. Guia manual de las Islas Baleares: Con guia comercial, 1891

Actualment l'empresa SINGER, encara que forma part d'una gran corporació, segueix en actiu i continua sent un referent dins el sector de les màquines de cosir.

3.2. Màquina de ronyar William Kent²⁴

La funció de la màquina de ronyar o desbastar²⁵ era atenuar o rebaixar la gruixa del cuir per fer-lo més prim i facilitar tant l'acomodació del tall²⁶ (*corte*) al peu com la cosida dels diferents talls de pell. Es tracta d'una de les operacions més primerenques de la secció de l'aparat i la preparació del tall per al posterior repuntat, en tant que el rebaixat dels talls es realitza seguidament del tall dels patrons de pell.

La màquina de ronyar que es conserva al Museu presenta canvis i modificacions que parlen de la seva història. La composició general és semblant a la d'una màquina de repuntar o de trepar, en les quals es diferencien dues parts, una de superior (cos principal de la màquina) i una d'inferior (taula i pedal).

²⁴ Es parteix de la tasca realitzada per Joana Maria Comas i Bernat Mateu Morro en el seu període de pràctiques al Museu del Calçat i de la Pell, per tal de dur a terme la gestió de l'activitat "La tertúlia del mes". Juny, 2016.

²⁵ Cast.: *máquina para rebajar piel, máquina desbastadora*. Eng.: *Skiving machine, upper leather skiver machine*.

²⁶ Evitar les gruixes i bonys en les costures de les sabates era una necessitat per tal d'aconseguir una màxima comoditat per al peu.

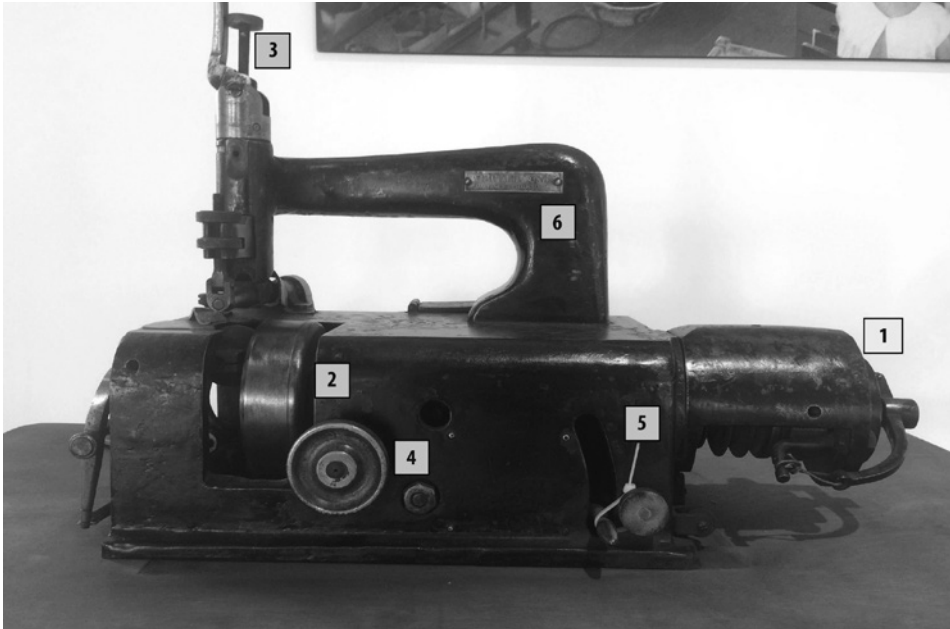

Fig. 6. Màquina de ronyar. Fotografia: Sandra Rebassa

El cos principal de la màquina (fig. 6) presenta, a la seva part dreta, les restes de la politja (1) que connectava amb el peu de la màquina –mitjançant una corretja que s’ha perdut– i feia accionar el mecanisme interior del cos principal per al seu funcionament. S’ha de notar que la màquina de ronyar no compta amb una roda lateral (com la de repuntar o la de trepar) per accionar manualment, ja que no disposa d’una agulla o similar que hagi de fer el moviment vertical. La peça principal que realitzava el rebaixat era la fulla tallant (2) (*cuchilla*), que girava a una velocitat considerable, i causava un risc notable per a les treballadores. Per tal de controlar les dimensions del rebaixat (més fi o més gruixut, més ample o més estret) es podien accionar dues rodetes: una d’annexa al pern que s’ubica en la part més superior de la màquina que controla la gruixa del rebaixat (3) i l’altra en la part frontal de la màquina (4) que controla l’amplitud del rebaixat. Es conserven una petita palanca i una rodeta que servien per accionar i posar en funcionament la màquina, juntament amb l’acció pedal (5). La part inferior de la màquina, composta per la taula i la base a pedal d’aquesta, no pertany al bé original,²⁷ en tant que la fusta de la taula és gairebé contemporània i fou afegida un cop que la màquina deixà de complir la seva funció. Un dels clars indicadors és la manca d’obertures que connectin la part superior i inferior del bé, necessàries per a l’acció i el funcionament d’aquesta. Finalment cal detectar la placa identificativa que indica la marca, al mateix temps que ens dóna informació sobre les pròpies dades empresarials (6).

Marca i història: William Kent

La placa (6) situada a la part dreta del braç de la màquina ens permet situar-la en un context determinat, tot i que les dades són escasses.

²⁷ El cos superior i el cos inferior de la màquina no es corresponen; l’inferior és el més modern i el superior, el que conserva la part originària del bé.

Fig. 7. Detall de la placa de la màquina de ronyar, marca William Kent

L'origen de la màquina és francès, com es pot comprovar, i el fabricant William Kent, ubicat a Nantes. La referència *Machines à Chaussures* ens indica que l'empresa es dedicava a la fabricació de màquines de calçat. Nantes fou una ciutat que durant l'època contemporània esdevingué un important centre industrial especialitzat en metal·lúrgia. S'ha localitzat un testimoni gràfic de 1906 del que sembla una fira promocional, en el qual apareixen expositors de maquinària vària de l'empresa William Kent. Aquest fet ens demostra la seva activitat a principis de segle XX, així com també la seva producció generalitzada en altres tipus de maquinàries i motors. El fet que la màquina sigui originària de França és un possible indicador que aquesta seria anterior a l'establiment a Espanya, l'any 1917, de la filial de la USMC, la qual tengué, amb posterioritat, un gran monopoli en la fabricació de maquinària per a calçat.

3.3. Màquines de trepar United Shoe Machinery Company i Ernesto Kroeger

La màquina de trepar o de picar²⁸ complia una funció molt específica en el procés de fabricació de calçat: decorar el tall (*corte*) del calçat, en qualsevol de les seves parts constitutives (puntera, pales, darrere i/o talons) mitjançant unes perforacions en formes geomètriques variades. Les perforacions, també anomenades "picat" (*picado*), són característiques d'uns models de sabates concrets d'home o de dona, com les tipus Oxford o Blucher, que imitaven les punteres i decoracions tan característiques dels botins del segle XIX vinculats al dandisme (fig. 8).

28 Cast.: *máquina de perforar piel, máquina de repujar cuero, máquina de ojalar*. Eng.: *Leather punching machine*.

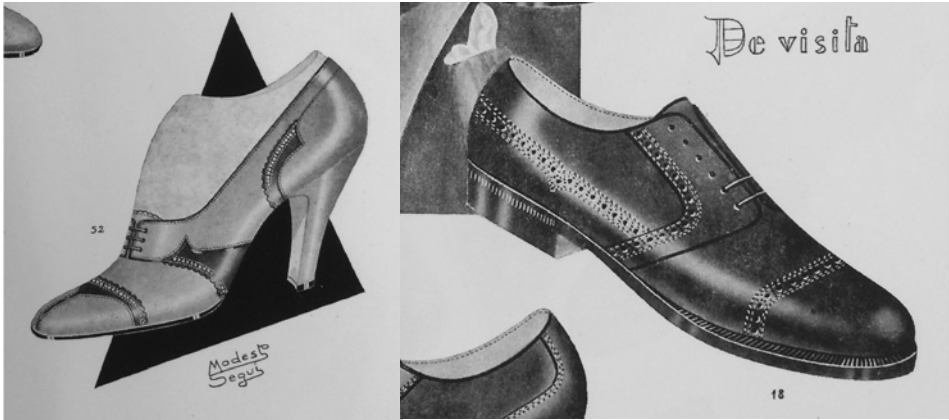

Fig. 8. Models femenins i masculins amb decoracions de trepat a punteres, pales i darreres.
Moda y Calzado, 1947

La feina de trepar el tall (*corte*) de la sabata es realitzava abans del muntatge i la cosida d'aquest, just en la secció de l'aparat —coincidint amb els casos anteriors—, fet que determinava que aquesta tasca fos duita a terme per dones sabateres. Es tracta d'una feina que necessitava molta cura, depenent de la tasca concreta a realitzar i de la part de la sabata que s'hagués de treballar. Al Museu del Calçat i de la Pell es conserven dos exemplars, de marques diferents, d'època similar i amb elements que les diferencien i marquen la seva història.

Les màquines de trepar que es conserven al Museu presenten canvis i modificacions realitzades al llarg del temps i que parlen de la seva història. Es tracta de dues màquines de marca diferent, però que realitzaven la mateixa funció. És interessant la comparació entre ambdues, atès que es poden corroborar així alguns dels elements cabdals per a la seva interpretació. La composició general és la mateixa, s'hi diferencien dues parts, una de superior (cos principal de la màquina) i una d'inferior (taula i pedal).

El cos principal de la màquina (fig. 9) d'Ernesto Kroeger —a partir d'ara, màquina 1— presenta, a la seva part dreta, la roda (1) que connectava amb el peu de la màquina —mitjançant una corretja que s'ha perdut— i feia accionar el mecanisme interior del cos principal per al funcionament d'aquesta. Alguns elements cabdals de la màquina s'han perdut, com pot ser el cas de la rodeta (2) superior reguladora de la pressió que exercien les petites broques (*boquillas*) sobre el cuir per perforar-lo; o les mateixes broques que es col·locaven a la barra central (3) ubicada devora el peu rodant, accionat mitjançant la palanca ondulada (4). Sota el peu rodant i la barra central on s'ubicaven les broques, es conserva la placa base (5) amb la ranura²⁹ que guiava els models que s'havien de trepar i s'hi col·locava el tall de la sabata. La part inferior de la màquina, composta per la taula i la base a pedal d'aquesta, no pertany al bé original,³⁰ en tant que la fusta de la taula és gairebé contemporània i fou afegida un cop que la màquina deixà de complir la seva funció. Un dels clars indicadors és la manca d'obertures que connectin la part superior i inferior del bé, necessàries per a la seva acció i funcionament.

29 Aquesta ranura servia per inserir elements com corretges, vires, etc., per tal que restassin fixos durant el procés de perforació.

30 El cos superior i el cos inferior de la màquina no es corresponen; l'inferior és el més modern i el superior, el que conserva la part originària del bé.

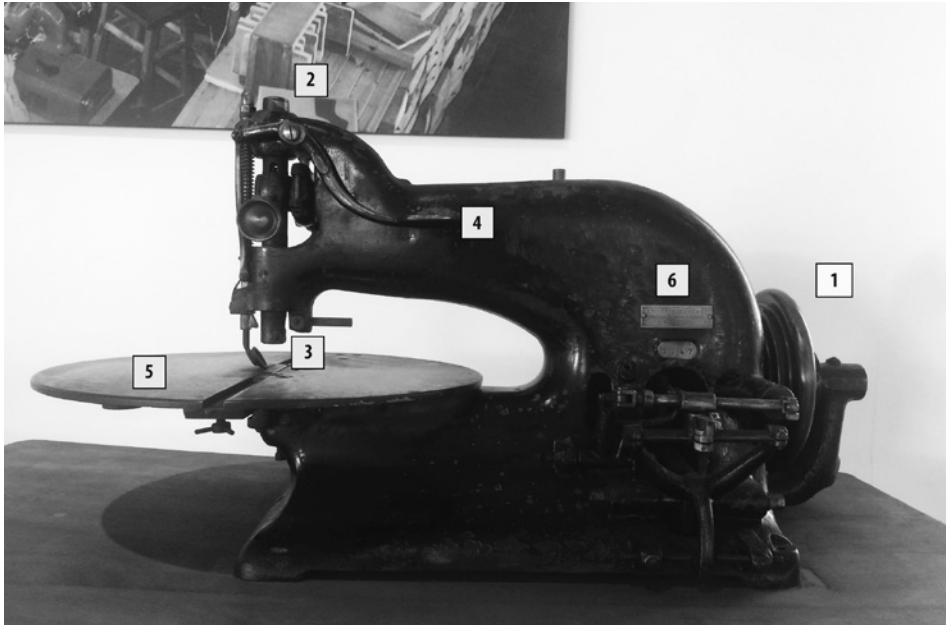

Fig. 9. Màquina de trepar. Museu del Calçat i de la Pell. Fotografia: Sandra Rebassa

Pel que fa al cos principal de la màquina (fig. 10) de la USMC –a partir d'ara, màquina 2–, es pot comprovar com alguns dels elements perduts en la màquina 1 aquí es conserven: és el cas de les broques (4), una en el seu context original i els altres models dins el calaix de la pròpia màquina (fig. 11). La placa base és també diferent de l'anterior, no només per la forma quadrangular o l'absència de la ranura, sinó també per la mecànica d'inserció de la guia-model de paper, ubicada en la seva part inferior (5). Els sobrants d'aquests models de paper (tips patrons) eren conduïts al tub posterior (2), i es descartaven així els sobrants. La inserció d'aquest tub tipus mànega és un afegit posterior, com també ho és el flexo, que permetia donar llum fixa i que pot ser un clar indicador de la tasca que duïen a terme les dones els vespres, fora de l'horari oficial de la fàbrica. Un altre dels canvis, i que denota una major modernitat i evolució tecnològica d'aquesta màquina, és la roda per ajustar la distància entre les perforacions i la profunditat d'aquestes (3).

El cos inferior de la màquina 2 (taula i pedal) ha sofert canvis. El peu corresponia, originàriament, a una màquina de repuntar de la marca Singer i potser, també, la taula. La taula, molt possiblement, fou adaptada als afegits del tub i del flexo, encaixats funcionalment sobre aquesta. A més, veim com la màquina en un determinat moment fou mecanitzada, conservant el motor i l'interruptor que l'accionava, afegits a la part inferior de la taula.

A part, la màquina de trepar també podia servir per foradar qualsevol tipus de pell o element constituït de marroquineria, sense necessitat de ser calçat.

Fig. 10. Màquina de trepar de la USMC

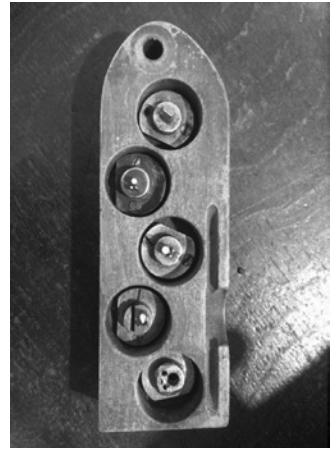

Fig. 11. Broques

3.4. Marques i història. Ernesto Kroeger i USMC

Les dues màquines compten amb plaques identificatives que indiquen la seva marca, al mateix temps que ens donen informació sobre les pròpies dades empresarials. La màquina 1 compta amb una placa (6) que ens indica les dades sobre la seva comercialització. Es tractava d'un majorista de maquinària i accessoris per a calçat i pell. El trobam documentat a Barcelona a meitat del segle XX, concretament a partir dels anys 40 i fins als anys 60, moment en què

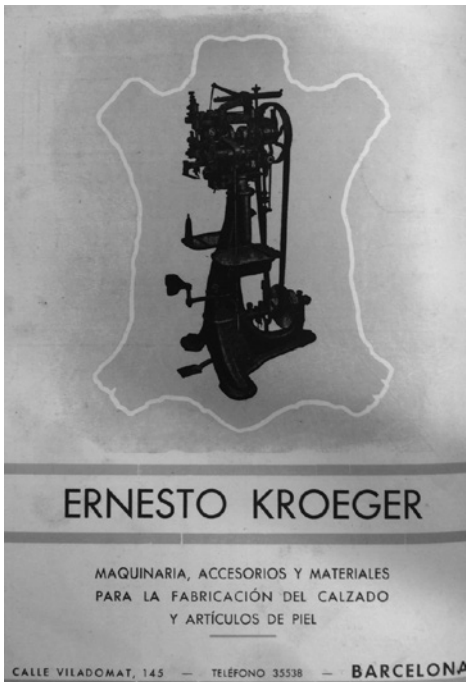

Fig. 12. Revista Moda y Calzado, 1945

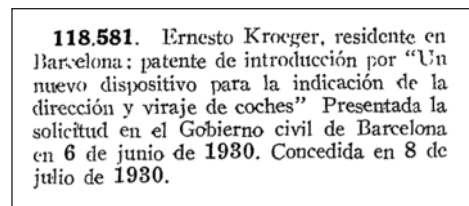

Fig. 13. BOPI, 1 d'agost de 1930

seguia actiu en el negoci.³¹ Com moltes indústries del moment, Ernesto Kroeger tenia la seva seu a l'eixample de Barcelona, concretament en el carrer de Viladomat, 145³² (fig. 12). S'han localitzat notícies dels anys 30 amb coincidència del nom Ernesto Kroeger, vinculat al disseny industrial en el camp de la mecànica per a cotxes (fig. 13). Les coincidències de nom i llinatges, així com la vinculació al rang professional similar i el seu emplaçament i ubicació, fan pensar que es pot tractar de la mateixa persona; sempre vinculada al món industrial. Aquest fet ens permet concedir una datació aproximada de la màquina de trepar que es conserva al Museu del Calçat i de la Pell, entre el primer i el segon terç del segle XX.

Pel que fa a la màquina 2, la placa identificativa (1) ens remet a la segona època (1931-1982) de la filial de Barcelona de l'empresa United Shoe Machinery Company, SAE (USMC), ubicada en el carrer de Villaroel, 59. Tot i que no fou el darrer emplaçament de la USMC, sí el que ocupà durant més temps i amb funcions no només de comercialització, sinó també de servei tècnic i reparació. L'empresa s'hi traslladà a principis dels anys 30 i el darrer informe d'inspecció tècnica fou realitzat l'any 1982.³³ Aquest fet ens permet concedir una datació aproximada de la màquina de trepar de la USMC que es conserva al Museu del Calçat i de la Pell, entre el segon i tercer terç del segle XX.

4. Conclusions

1. Les dones treballadores en la indústria del calçat a Mallorca foren un actiu clau en el desenvolupament i l'evolució de la producció. No es pot tenir una concepció global del fenomen industrial a Mallorca sense tenir en compte el paper fonamental que dugueren a terme les dones obreres.
2. La divisió del treball per sexes al si de les fàbriques és un fet constatat i que trobava suport en la dialèctica general de l'època, segons la qual el paper fonamental de la dona venia determinat per la naturalesa, que li havia atorgat el poder de la maternitat, al mateix temps que la incapacitava per a la realització d'altres tasques i per a la vida pública, entesa aquesta per la vida fora del domicili familiar.
3. Els baixos salaris que rebien les dones les condemnaven a la precarietat absoluta o directament a la pobresa si aquestes no sucumbien a l'ideal burgès i formaven part d'una unitat familiar, sempre com a accessori de l'home. D'altra banda, es constata com aquest fet les obligava a realitzar una doble activitat, per tal d'assumir majors guanys i ingressos per a la llar.
4. La condemna laboral soferta per les dones s'havia de sumar a la condemna social, exercida per part dels homes (treballadors o marits) i per altres estaments socials que sentenciaven la dona treballadora com l'enemic, causant de la precarietat laboral de la resta de treballadors.
5. Amb la unificació de tècniques i mètodes de recerca basada en les fonts escrites i les fonts orals, s'obté un estudi i documentació exhaustius sobre els béns industrials mobles, i així una visió general i completa del fenomen industrial a l'illa.

31 No s'ha localitzat documentació relativa a l'activitat duita a terme anys anteriors i posteriors.

32 Seu ubicada al mateix carrer i els mateixos anys que la seu de la United Shoe Machinery Company, SAE. Vegeu: Rebassa, Sandra; Rosselló, Esperança; Ginard, Catalina. 2016. "El fons del Museu del Calçat i de la Pell. Bases teòriques i estudi preliminar", a *XVI Jornades d'Estudis Locals*. Ajuntament Inca: Inca, pp. 174-176.

33 Podeu consultar l'evolució més completa de la filial catalana de la USMC a: Rebassa, Sandra; Rosselló, Esperança; Ginard, Catalina. "El fons del Museu del Calçat i de la Pell. Bases teòriques i estudi preliminar", *op. cit.*, pp. 174-176.

5. Referències

5.1. Bibliografia

- [1] ESCARTÍN, J. M. 2001. *El quefer ocult: el mercat de treball de la dona en la Mallorca contemporània (1870-1940)*. Documenta Balear: Palma.
- [2] MANERA, CARLES. 2001. *Història del creixement econòmic a Mallorca (1700-2000)*. Lleonard Muntaner Editor: Palma.
- [3] PENYA, P. D'A. 1887. *Comisión para el estudio de las cuestiones que interesan á (sic) la mejora ó (sic) bienestar de las clases obreras de la provincia de Las Baleares : memoria redactada por el socio de la misma Don Pedro de Alcántara Peña y Nicolau : aprobada en la junta general celebrada el 28 de noviembre de 1886 bajo la presidencia del señor Gobernador civil ; y copia del acta de esta junta*. Escuela-Tipográfica Provincial: Palma.
- [4] PIERAS, M. 1994. "El procés d'industrialització i l'organització del temps en el treball", a *Jornades d'Estudis Locals*, vol. I. Ajuntament d'Inca: Inca.
- [5] PIERAS, M. 2013. "La indústria del calçat el 1950 a Inca. Primeres dades numèriques", a *Jornades d'Estudis Locals*, vol. XIV. Ajuntament d'Inca: Inca.
- [6] REBASSA, S.; ROSSELLÓ, E.; GINARD, C. 2016. "El fons del Museu del Calçat i de la Pell. Bases teòriques i estudi preliminar", a *Jornades d'Estudis Locals*, vol. XVI. Ajuntament Inca: Inca.
- [7] ROCA I AVELLÀ, J. 2006. *La indústria a Mallorca: segles XIX-XX*. Documenta Balear: Palma.
- [8] SERRANO, A.; ESCARTÍN, J. M. 1997. "La dona i el món de la fàbrica a Mallorca", a *Dones a les Illes: treball, esplai i ensenyament (1895-1945)*, catàleg de l'exposició al Casal Balaguer del 2 al 27 d'abril de 1997. Conselleria de Presidència, Govern de les Illes Balears: Palma.
- [9] SCOTT, J. W. 1993. "La mujer trabajadora en el siglo XIX", a DUBY, G., and PERROT, M.; (dir.): *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. 4. Taurus Ediciones.
- [10] TOLL BIDWELL, C. 1876. *The Balearic Islands*. Sampson Low, Marston, Searle & Rivington: London.

5.2. Webgrafia

- [11] *Diccionario de términos del calzado*. [en línia] [consulta: 22/12/ 2017] Disponible en Web http://www.manuelsamper.es/utilidades/utilidad_3.pdf
- [12] *La superació de la discriminació per raó de sexe. El repte de la plena igualtat entre homes i dones*. UOM. [en línia] [consulta: 23/12/ 2017] Disponible en Web http://uom.uib.cat/digitalAssets/318/318984_2.-els-drets-de-les-dones-i-la-igualtat.-de-on-venim-i-cap-a-on-anam.pdf
- [13] Marx, C. & Engels F. *Manifiesto Comunista* [en línia] [consulta: 10/11/ 2017] Disponible a web <http://www.elalaph.com/>

5.3. Fonts documentals

Arxius

- [14] AHMI – Arxiu Històric Municipal d'Inca

Publicacions periòdiques

- [15] *Boletín Oficial del Estado* (BOE)
- [16] *Boletín Oficial de la Propiedad Industrial* (BOPI)

[17] Diari *El Obrero Balear*

[18] *Instructions for using and adjusting Singer sewing Machines. The Singer Manufacturing Co.*

[19] Revista *Moda y Calzado*

[20] Revista *La zapatería Ilustrada*

Annex I

APARICI BANEGAS, Elvira, TARABINI-CASTELLANI CABOT, Eva. 2004. *Estudi sobre la situació sociolaboral de la dona immigrant a Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera*. Institut Balear de la Dona: Palma.

BORDOY BORDOY, María José. 2009. *Arran de la Porta Pintada: poder i prestigi femení al monestir de Santa Margalida: Ciutat de Mallorca, segles XIII-XVI*. Leonard Muntaner Editor: Palma.

CAPELLÀ I ROIG, Margalida. 2009-2014. *Memòria de la Guerra Civil a Mallorca, 1936-1939*. Leonard Muntaner Editor: Palma.

CAPELLÀ I ROIG, Margalida. 2013. *Dones republicanes: testimonis de la història oculta*. Leonard Muntaner Editor: Palma.

GINARD, David. 2012. *Dona i lluita democràtica al segle XX*. Documenta Balear: Palma.

GINARD, David (coord.). 2011. *Dona, Guerra Civil i franquisme*. Documenta Balear: Palma.

GUAL I MORA, Jaume. 2010. *Gent de ca nostra: Mancor de la Vall. Homes i dones que han fet poble*. Documenta Balear: Palma.

ORTEGA VILLOSLADA, Antonio. 2004. *El Trabajo femenino en Mallorca: la labor de la mujer en la actividad marítima de la primera mitad del siglo XIV*. UNED, Facultad de Geografía e Historia: Madrid.

PEÑARRUBIA I MARQUÈS, Isabel. 2008. *Moviment feminista i sufragi a Mallorca (s. XX)*. Documenta Balear: Palma.

PEÑARRUBIA I MARQUÈS, Isabel. 2012. *Maria Agnès Ribera Garau, Palma 1790-1861: la rebel·lió contra la família i el claustre*. Arola: Tarragona.

ROIG RODRÍGUEZ, M. 2005. *Dona i educació a Mallorca: l'Institut d'Estudis Superiors per a la Dona*. Documenta Balear: Palma.

SUAU FONT, Bàrbara. 2014. *Elles també hi eren. Dones de Bunyola*. Editorial Olañeta: Palma.

TUGORES, Antoni. 2011. *Víctimes invisibles: la repressió de la dona durant la Guerra Civil i el franquisme a Mallorca*. Editorial Tria: Barcelona.